

ПРОЕКТ КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА ЯК МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ ПЕРІОДУ ГЕТЬМАНЩИНИ

О. Ситник, Ю. Гатило

Конституційний проект 1710 року П. Орлика, що увійшов в історію під назвою «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорізького», залишається не лише фактично першою в світовій історії конституцією, а й одним із визначних політико-правової думки України, а й – одним із кращих зразків теоретичних концепцій державно-правового розвитку періоду Гетьманщини. Саме цим і обумовлена **актуальність даної статті.**

У квітні 1710 року, під час процедури обрання Пилипа Орлика на посаду гетьмана, між ним, з одного боку, та старшиною й запорізькими козаками – з другого було укладено угоду, відому під назвою «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорізького» («Pacta et constitutiones legume libertatumque Exercitus Zaporoviensis»). Авторами цього твору вважаються П. Орлик, Г. Герцик і А. Войнаровський.

Основоположною ідеєю «Пактів...» є концепція Провидіння, Божественного промислу, що може бути свідченням віри самого П. Орлика в ідею месіанізму України, української нації. Ідея Провидіння стрижнем проходить через усю преамбулу. Бог виступає не в сенсі символу віри, а є універсальною категорією: рушієм історичного процесу й водночас критерієм ладу, універсальної гармонії, носієм справедливості. Він – незбагнений, невстережний, незмірний, чудесний і водночас справедливий, милосердний, милостивий, врешті – месник за кривди. Бог Орлика є, властиво, сквородинським пантеїстичним Богом-Законом, якому, щоправда, притаманні деякі риси лицарського ідеалу. Саме з допомогою цієї категорії виражена візія козацькою старшиною історичного процесу та вмотивоване право України на автономію і суверенність. Вся історія України, «козацького народу», починаючи від найдавніших часів, подана як

зумовлений параметрами вищого замислу процес оптимізації української нації, спрямований на досягнення нею універсального ідеального ладу, одним з можливих різновидів котрого є викладена у «Пактах...» система держави. Здобуття самостійності, організація суспільства на основі критерію «праведного Божественного провидіння», тобто реалізація «прав і свобод» української нації, котрі і є вираженням Божественної харизми – ось та мета, заради котрої відбувалися – на думку козацької старшини – усі перипетії української історії. Перший пункт «Пактів...» декларує православну релігію Східного обряду як традиційну державотворчу ідею, що повинна надати легітимності новоствореній Українській державі, правонаступниці Київської Русі. І водночас бачимо в цьому документі спробу витворити новий державницький світогляд, роль котрого мала б виконувати станова ідеологія української шляхетсько-козацької верстви. Саме для легітимізації цієї нової ідеї використано Орликом концепцію Провидіння і міфологізовано електоральний акт, який водночас є ритуалом ініціації новітнього ладу [1, с. 108, 109, 112].

На думку В. Шевчука, «Конституція прав і свобод Війська Запорозького» стала вищою точкою політичного мислення українців у XVIII столітті, бо фактично проголошувала в Україні незалежну республіку; зберігався тільки протекторат шведського короля замість колишнього підданства царю – це був, зрештою, крок уперед порівняно із вищим висловом української політичної думки XVII століття в Гадяцькому трактаті 1658 року [2, с. 197]. Головним постулатом «Пактів і Конституцій прав і свобод Війська Запорізького» була повна незалежність України від Польщі та Москви, причому кордони з Польщею визначалися по лінії Случу, як колись за Б. Хмельницького. Замість самовладних тенденцій І. Мазепи повинна мала бути більш демократична влада. А Карл XII, як протектор України, підтверджував не тільки права й привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності країни [3, с. 21]. В основу проекту Конституції Пилипа Орлика було покладено органічно

пов'язаний з особливостями розвитку політичної культури й традицій українців договірний принцип стосунків козацького стану з окремими династіями, тобто державами Європи.

«Пакти...» певним чином обмежували гетьманську владу. А Генеральна рада трансформувалася в нову Раду, куди мала входити козацька старшина, представники Запорізької Січі й виборні делегати від полків. Це означало створення парламентської республіки.

Ідея демократичного устрою держави з Генеральною військовою радою в якості парламенту була українцям і, зокрема, козацтву цілком зрозумілою і близькою. «Функціональне» вирішення козацького стану при фактичному проголошенні рівності усієї людності роксоланської, козаків і посполитих не вирішувала усіх проблем, в тому числі й розподілу влади, проте заклала прецедент в історії європейського суспільства. Очевидно, каталізатором самосвідомості козацтва як власне національної еліти стала насамперед Переяславська угода (1654 року), внаслідок якої цей стан зміг ближче познайомитись з інорідною формою державності. Таким чином, козацтво Лівобережної України поступово еволюціонувало у своєму самоусвідомленні від «споконвіку вільного народу, захисника православної віри», який ще з часів Рюриковичів – хазарських каганів був непідлеглим, бо слугував династам на основі угод, – до носія демократичних традицій розвитку суспільства, захисника парламентарної республіки (адже саме ця ідея криється під поняттям «прав і свобод»). Власне, ця ідея й пропонується українському поспільству як основа, що на ній мала б витворитися самосвідомість новітньої європейської нації. Про це свідчить форма, у якій ця ідея висловлена [1, с. 113, 114].

Загалом, на думку Т. В. Чухліба, Конституційний проект 1710 року, укладений гетьманом П. Орликом і його однодумцями, переконливо засвідчив прагнення більшої частини тогочасної української еліти відійти від міфічної Переяславської угоди 1654 року та «Коломацьких статей» 1687 року з Росією й жити згідно з власними традиціями та

законами. Конституційні положення, з одного боку, узагальнили увесь той державотворчий потенціал козацтва, що був накопичений ним з 1648 по 1709 роки, а з іншого – стали невичерпним джерелом для наступних змагань української нації за свою незалежність [4, с. 413]. «Конституція...» не мала на той час аналогів у світі. Забезпечуючи непорушність трьох складових правового суспільства: законодавчої (виборна Генеральна рада), виконавчої (гетьман і старшина) та судової влади), проект конституції зобов'язував гетьмана захищати населення Гетьманщини від свавілля чиновників й слідкувати за діяльністю адміністративних органів (параграф 14). До 1714 року «Конституція...» діяла на частині Правобережної України (Південь Поділля), де зберігався військово-територіальний полковий устрій [5, с. 232-234]. Отже, в багатьох своїх положеннях Конституційний проект П. Орлика був не лише прогресивним на свій час документом, а й залишається гідним для наслідування і в наш час.

Наскрізною ідеєю ще одного відомого твору П. Орлика «Вивід прав України» є доведення незалежності козацької нації та України. Така позиція автора рішуче заперечувала рішення Переяславського трактату 1654 року, котрий, згідно переконання П. Орлика, свідчив про підступність намірів московського царя [6, с. 45]. Однак самих лише незалежництва, самостійництва й свободолюбивості козаків було замало для створення власної держави без стороннього втручання. Численні спроби українських гетьманів, починаючи від Б. Хмельницького й завершуючи П. Орликом, заручитися підтримкою Кримського ханства, Османської імперії, Польщі й т. п. приводили лише до зрадницьких дій цих «союзників», а то й до – плундрування України та звірств над українським народом (як це, зокрема, мало місце з боку татар навесні 1711 року) [7, с. 43-45]. Трагічна для українців, існуюча ще з часів Київської Русі, схильність до розбрату та міжособних чвар, залучення до вирішення внутрішніх справ чужинців, століттями перешкоджала формуванню ідеології, котра б консолідувала б українську націю.

У «Конституції прав і свобод війська Запорозького» та «Виводі прав України» П. Орлик обґрунтував, користуючись сучасною термінологією, право «соборної Вітчизни» – України на самовизначення, чим засвідчив національну свідомість і політичну зрілість старшинської еліти часів І. Мазепи. Козацька держава, яка приймала модель внутрішнього устрою, що базувався на традиційних для Речі Посполитої взаєминах володаря з підданими (*pacta conventa*), виглядала небачено демократичною у порівнянні з Московським царством. Проголошуючи українців «вільною нацією», П. Орлик приділяє велику увагу влаштуванню важелів для законного обмеження авторитаризму й структурному оформленню виборних влад та їхніх взаємостосунків з гетьманом. Політичним народом держави оголошувалось козацтво, яке мало стати «опікуном посполитого люду». – міщан і селян. Відносини між політичним народом і правителем регулювалися угодою, укладеною між ними, а її виконання гарантувалося присягою гетьмана [8, с. 130]. Зазначений механізм влади й державно-правового устрою загалом привертає увагу своєю унікальністю, оскільки аналогів йому навіть у світовій політико-правовій думці не існувало. Однак, практичних шляхів реалізації цих передових ідей на той час не існувало.

Після того як січовики на чолі з К. Гордієнком пішли за І. Мазепою та після зруйнування Запорізької Січі, запорожці з 1709 по 1734 роки змушені були жити на території Кримського ханства, де вони створили Олешківську Січ. У цей період запорізькі козаки чим далі – більшою мірою проявляють самоправність, непокірність і самочинність (за свідченнями сучасників), що стало навіть приводом для скарг на запорожців до російського царя [10, арк. 2, 3]. Ці риси були успадковані січовиками з давніх звичаїв і традицій. Ідеологічно вони різко суперечили російській деспотичній традиції. Відтак царський режим прагнув знищити Січ як осередок українського бунтарства, волелюбності й патріотизму.

Республіканська форма правління, участь найширших кіл козацтва у вирішенні майже всіх господарських і суспільних

питань сприяли життєстійкості Запорізької Січі як політичного організму. Проте водночас повільно, але неухильно визрівали внутрішні та зовнішні умови й фактори, що привели її до загибелі. Оточена ворожими силами (Річ Посполита, Кримське ханство й Оттоманська Порта, а пізніше царська Росія), Січ функціонувала в умовах постійної зовнішньої загрози. До того ж політичні суперечності та внутрішні конфлікти в середовищі січової громади вели до її ослаблення, підживляли стабільність на Січі. Водночас це підсилювало агресивні прагнення царизму, який давно виношував плани зруйнування «злого гнізда», як називав Січ Петро I, і навіть знищення вільнолюбного «запорозького духу», до чого прагнула і нарешті здійснила Катерина II та її оточення.

Петровсько-катерининська політика царизму щодо українського козацтва, в основі якої лежали принципи «поділяй і володарюй», на жаль, приносила свої плоди царизмові. Йому вдавалося шляхом підкупів і лицемірного обдурювання роз'єднувати сили козацької старшини, залучаючи на свій бік певну її частину, з допомогою якої поневолювалося козацтво, поступово відбирались у нього всі його автономні права та вольності, а потім і зовсім було ліквідовано козацьку республіку [10, с. 8, 9, 39-45]. З точки зору стратегічних інтересів російської геополітики, котра мала чітко виражений імперський характер, особливо в останній чверті XVIII століття, Запорізька Січ являла собою певний нонсенс. До цього додавалися ще й внутрішні проблеми Січі, її архаїчний лад, що вже не відповідав часові. Це розумів останній кошовий Запорізької Січі П. Калнишевський і намагався проводити деякі реформи [11, с. 104]. Безсумнівно, що при більш сприятливих політичних умовах Запорізька Січ, маючи в собі значний прогресивний потенціал у вигляді республікансько-демократичних засад, могла б стати основою для формування незалежної української держави. Цю ідею фактично й стверджував у своїх творах П. Орлик. Також важливою політико-правовою ознакою козацтва в період Гетьманщини залишалися: високий ідеологічний рівень, заснований на системі громадянських цінностей, основними критеріями й

складовими якої є особиста свобода, свобода участі в публічному житті, право у філософсько-доктринальному розумінні (договірні стосунки з верховною владою на основі взаємних обов'язків etc) тощо [12, с. 223]. Становлення на території Київщини, значної частини Поділля, Чернігівщини та Переяславщини держави під іменем «Військо Запорозьке» не принесло кардинальних змін у царині державного та приватного права, проте спонукало появу таких яскравих зразків політичної думки, як Гадяцький трактат Ю. Немирича та «Конституція» П. Орлика, що засвідчують прагнення українських інтелектуалів у новій державі юридично закріпити за політичним народом звичні (задекларовані ще Литовським статутом) права на віросповідну, політичну, особисту, майнову свободи, які стали усвідомлюватися найвищими цінностями, споконвіку належними цьому народові. Устрій «Війська Запорозького» «наближався до республіканського». Принцип «народоправства» мав здійснюватися через Генеральну Раду. Проте, поза сесією Ради вся повнота влади повинна була належати гетьманові, який пожиттєво вибирався козаками й ставав правителем для всіх станів, таким чином практично встановлюючи авторитарне військове правління.

Н. Яковенко звернула увагу на те, що наприкінці XVII – початку XVIII століть, у творах П. Орлика, С. Величка та Г. Граб'янки, була вперше обґрунтована легітимна концепція «козацько-руської вітчизни» з її політичним ядром – «козацьким народом», що спиралася на три головні тези: 1) що законність прадавнього козацького володіння над серцевиною земель княжої Русі випливала з рицарської служби «шляхетних козаків» різним династіям, яка тривала доти, доки володарі шанували їхні права, тобто станову й територіальну автономію; 2) що козаки представляли інтереси всієї людності, оскільки боронили «благочестиву віру»; 3) що «козацький народ», як і кожний інший, мав «натуральне і Боже право» на свої вольності. Згадані тези жили не як кабінетні схемі, а як живі переконання доти, доки фізично існувала козаччина. Старшині XVIII століття вони правили за теоретичну основу для обстоювання автономії Гетьманату, а останньому

речникові ще «живої» козащини – авторів «Історії Русів» – для обґрунтування неперервності політичної історії на території України за відсутності панівної династії. З кінцем козацької доби ідеологемам «літератури канцеляристів» (як інколи називають козацьку історіографічну публіцистику) судилося переміститися в кабінети істориків та в літературу, а звідти – в національну ідеологію модерних часів, що живить нас досі. Початком початків, відліком «козацької старовини» в свідомості людей другої половини XVII – XVIII століть була Хмельниччина, а її душею й символом – Б. Хмельницький. Утім, гетьман був людиною-легендою вже в уяві своїх сучасників, які тлумачили його ім'я «Богдан» як БОГОМ ДАНИЙ – полякам для кари, українцям для виконання божественно санкціонованої місії: вивести, подібно Мойсею, свій народ «з лядського іґа» [с. 125]¹.

У цілому слід підсумувати, що проект Конституції 1710 року Пилипа Орлика був далеким від досконалості конституційним актом в сучасному розумінні цього поняття. Проте, безсумнівним є те, що саме він заклав основи конституційного процесу в Україні, в той час, коли в багатьох сусідніх країнах, з значно кращими умовами державного будівництва, такої тенденції, в Україні, не існувало. Важливим також є і те, що Конституційним проектом 1710 року було закладено модель державно-правового розвитку козацько-гетьманської держави, котра не лише відповідала тогочасним політико-правовим реаліям, а формувала передумови майбутнього українського національного державотворення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Трофимук О. Літературний текст барокко як відображення світогляду доби / О. Трофимук // *Mediaevalia Ucrainica* : ментальність та історія ідей. – К. : Інститут української археографії АН України, 1993 – . – Т. 2. – С. 98-115.

¹ Яковенко Н. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) / Н. Яковенко // *Сучасність*. – 1995. – № 12. – С..

2. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.
3. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742), його життя і доля / Б. Крупницький. – Мюнхен : Вид-во «Дніпрова хвиля», 1956. – 79 с.
4. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713) / Т. В. Чухліб. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 288 с.
5. Махун С. Київ після жовтневого перевороту. Дорога до громадянської війни / С. Махун // Дві Русі ; за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : Факт, 2003. – С. 231-234.
6. Орлик П. Вивід прав України / П. Орлик // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та інші. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 45-49.
7. Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України / Різниченко В. // Різниченко В. Пилип Орлик – гетьман України ; Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик : іст. оповіді ; передм. та прим. В. О. Шевчука. – К. : Укр. письменник, 1996. – С. 43-45.
8. Довга Л. До питання про барокову ментальність українців / Л. Довга // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 127-137.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229 : «Архів Коша Нової Запорозької Січі», оп. 1, спр. 1 : «Звернення до царя з приводу «всегдашних своевольствий и непослушаний непостоянных и непокорных запорожцев», 3 арк.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775 рр. / [упор. Л. З. Гісцова, Д. Л. Автономов та ін. ; за ред. П. С. Соханя]. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998. – Т. 1. – 696 с.
11. Темко Г. Д. Третій Рим : імперія проти України. Історико-політичний нарис / Г. Д. Темко. – К. : Міжнародна агенція «ВееZone», 2004. – 352 с.
12. Правовий звичай як джерело українського права (XI-XIX ст.) ; за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – 280 с.
13. Яковенко Н. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) / Н. Яковенко // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68-76.